

Prof. dr Zdenko ZLATAR

TRGOVINA BALKANSKIH JEVREJA PREKO DUBROVNIKA U XVI I XVII STOLJEĆU (ANALIZA SISTEMA IZVOZA)*

ŠESNAESTI VIJEK je veliki vijek Sredozemlja; tada su se formirala velika i moćna carstva, španjolsko i tursko, koja će dominirati njegovim obalama kao i čitavom Evropom tokom toga cijelog vijeka i slijedećeg. U XVI i XVII stoljeću, Mediteran nije samo jedno prostrano područje nego čitav jedan svijet: od Sevilje, Toleda i Valjadolida u Španiji do Alepa, Damaska i Jeruzalema na Bliskom istoku, od Liona, Beča, Bukurešta i Kafe na Krimu do Timbuktua i Kartuma na granicama Sahare i Sudana, taj veliki mediteranski svijet Fernanda Braudela živio je istim ritmom života. Iako sastavljen od raznih naroda, vjeroispovijesti, grupa i klasa, on je predstavljao jedinstvenu civilizaciju, a njegova kultura nudila se ostaloj Evropi kao bogat, prekrasno istkan ćilim. U XVI vijeku, Sredozemlje je još uvijek bilo centar svijeta.

Otkriće Amerike kao i uspostavljanje prekomorskih veza sa Indijom i ostalim istokom nije bitno poremetilo taj odnos. Sudbina Evrope se tokom XVI vijeka još uvijek odlučivala na obalama, otocima i morima, u gradovima i gospodstvima »unutrašnjeg mora«. Od Kambrejske lige (1509) i bitke kod Pavije (1525) do opsade Malte (1565) i pomorskog boja kod Lepanta (1571), velike sile bore se za prevlast u Evropi po sredozemnim prostranstvima. A kad je osamdesetih i devedesetih godina zavladao privremena stagnacija u ratovanju na Sredozemlju, Rim i Madrid, veliki kulturni centri mediteranske Evrope, lansiraju svoju veliku ofanzivu na ostalu Evropu. Ne smijemo zaboraviti, kako je Braudel naglasio, da su protureformacija i barok kao njezin odraz u umjetnosti bili posljednji u seriji velikih kulturnih pokreta kojim se Mediteran nametnuo starom kontinentu. A to znači da je Mediteran još duboko u XVII stoljeću vršio utjecaj na zapadnu, sjevernu, kao i na istočnu Evropu.

Tri su bitne karakteristike tog Sredozemlja u takozvanom »dugom« XVI vijeku, tj. u periodu od 1450. do 1650, po Braudelu: velika demografska eksplozija stanovništva, revolucija cijena i uspostavljanje međunarodne podjele rada. Sve tri ove pojave nastale su najprije na mediteranskom području da bi se zatim proširile na čitav svijet. Nakon velikih gubitaka u ljudstvu izazvanih tzv. »crnom smrću« i ostalim epidemijama polovinom XIV vijeka, te dugotrajne stagnacije do

* Ovaj rad predstavlja dio opsežne studije o trgovini balkanskih i dubrovačkih Jevreja u XVI i XVII stoljeću. Istraživanje ove teme u Historijskom arhivu u Dubrovniku tokom 1976—77. godine potpomogla je Memorijalna fondacija za jevrejsku kulturu (Memorial Foundation for Jewish Culture) u Njujorku, kojima se ovom prilikom najljepše zahvaljujem. Posebnu zahvalnost takođe dugujem prof. dru Bogumilu Hrabaku, dru Zdravku Sundrici i prof. dru Radovanu Samardžiću.

polovine XV stoljeća, stanovništvo se počelo naglo množiti u drugoj polovini XV vijeka, najprije u Italiji, zatim Španiji i Francuskoj. Taj demografski trend nastao se i ubrzo u XVI stoljeću i zahvatio i ostale krajeve Mediterana, a naročito Malu Aziju i Balkan. Smatra se da se pučanstvo Kastilije i turskog Balkana udvostručilo u periodu između 1450. i 1600. godine. Taj veliki rast stanovništva praćen je svim usputnim pojavama, prilivom viška agrarne radne snage u gradove itd. Tako je u tom periodu naglo porasla potražnja svih vrsta roba, a naročito osnovnih prehrambenih artikala, žita, vina, kao i materijala za odjeću, rasvjetu i ogrijev.

Uporedo sa potražnjom rastle su i cijene. Život je postao skuplji. Nakon otkrića Novog svijeta, srebro je u velikim količinama stizalo na španskim galionima u Evropu i tu je najprije zapljusnulo sredozemne obale. Španija, zatim Italija, Francuska i napokon osmanska država, jedna za drugom osjetile su dotad nevidenu inflaciju, a cijene su počele neobuzdano da skaču. Pored svih nedaća, revolucija cijena imala je ipak i jedan dobar učinak: naime, velika količina novca (*larghezza* u ondašnjem mediteranskom žargonu) dovodila je do povećanja prometa svakom robom i do uključivanja svih područja, pa i onih najzabačenijih, u robno-novčanu privredu. Zbog bitnih razlika u ekonomskoj strukturi zapadnih i osmanskih zemalja, novi robno-novčani režim uslovio je i uspostavljanje međunarodne podjele rada između Istoka i Zapada, podjele po kojoj je Istok postao veliki izvor sirovina za razvijenu kapitalističku privredu Zapada u doba takozvanog ranog kapitalizma. Tako je Sredozemlje bilo kolijevka modernog sistema ekonomskih odnosa u svijetu.¹

Jevreji su se kao trgovci uključili u taj novi sistem međunarodne podjele rada od samog početka. Obitavajući po velikim privrednim centrima i na Istoku i na Zapadu, oni su bili u jedinstvenom položaju da razliku između dvaju dijelova jednog istog svijeta premoste, da posluže kao spona između Istoka i Zapada. Oni su to dostojno i učinili. Iako su trpjeli ponižavanja i progone i od kršćanskih, a ponekad i od turskih silnika, iako se često na njih gledalo i sa podozrenjem, a nerijetko i sa mržnjom, Jevreji su bili voljni i kadri da odigraju jednu takvu ulogu od presudne važnosti za cjelokupan ekonomski poredak na Sredozemlju i u Evropi. Trgujući gotovo isključivo posredstvom svojih sunarodnjaka, oni su u XVI stoljeću stvorili a u XVII razvili zatvoren sistem izvozno-uvozne trgovine koji je u prvom redu spajao prostranstvom velike, a sirovinama prebogato Osmanско Carstvo sa manufakturnim, bankarskim i trgovačkim centrima Zapada. Iskoristivši veliku potražnju osnovnih artikala kao što su koža, vosak, vuna, žito i slično u zapadnim krajevima uslijed velikog povećanja stanovništva i prilično velike razlike u cijeni između dvaju dijelova Sredozemlja, jevrejski trgovci su sticali poprilične zarade koje im trgovina unutar jednog carstva ili jednog regiona ne bi mogla donijeti. Tako su najočitije i najreprezentiranije predstavljali novu međunarodnu podjelu rada. Takvu funkciju mogli su vršiti zato što su se nalazili i na Istoku i na Zapadu. Razmnoživši se i ojačavši na Balkanu i u Italiji, jevrejski

¹ Čitav uvod temelji se na velikoj studiji Fernanda Braudela, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (drugo prošireno izdanje, Pariz, 1966, 2 toma naročito Prvi dio (*Le part de milieu*) i Drugi (*Destins collectifs et mouvements d'ensemble*)).

trgovci su najčvršće i najtrajnije povezali te dvije oblasti na suprotnim obalama Jadrana. Prilikom izbjeglica u Italiju i na turski Balkan nakon progonstva Jevreja iz Španije 1492, te dvije oblasti povećale su broj svog jevrejskog stanovništva za nekoliko puta. U Italiji su naročito bile brojne jevrejske naseobine u Rimu, Veneciji i Ankoni, a u Osmanskom Carstvu u Carigradu, u Solunu (gdje su Jevreji predstavljali većinu stanovništva grada), Jedrenu, Skoplju, Sofiji, Beogradu i Sarajevu, uz primorske luke u Valoni i Lješū. Kao izvor stočarskih i poljoprivrednih proizvoda, Balkan je sačinjavao daleko najvredniji dio Turskog Carstva, a Italija naročito Venecija i papinska država kao manufakturno-bankovno-trgovački centar cijelog Sredozemlja držale su primat među zapadnim zemljama. Stoga je povezivanje tih dvaju regiona u jedinstven trgovački sistem upravo predstavljao i centar mediteranske trgovine i nove podjele rada koja je iz nje proistekla. Tako su se jevrejski trgovci našli u centru sredozemne, a zbog izuzetne važnosti za sistem kao cjelinu, i unutar svjetske trgovinske razmjene.²

GENEZA SISTEMA IZVOZNE TRGOVINE

Balkanski Jevreji su trgovali preko dubrovačke luke kroz čitavo XVI stoljeće s prekidima, ali se visoko organiziran sistem njihove trgovine preko Dubrovnika ustalio početkom devedesetih godina XVI vijeka. Tek od 1590. godine dobija njihova tranzitna trgovina dominantan značaj u okviru djelovanja dubrovačke skele i kao takva traje sve do početka kandijskog rata 1645-70. U periodu koji je prethodio otvorenju splitske skele (1592) i početku intenzivnog rada dubrovačke luke (1590), izvozna trgovina balkanskih Jevreja uspostavila je razgranatu poslovnu mrežu koja je pored balkanskih i italijanskih velikih trgovačkih centara obuhvaćala i takva udaljena trgovačka središta kao što su Brusa i Angora (Ankara) u Maloj Aziji i Aleksandrija u Egiptu. O ovoj početnoj fazi jevrejske izvozne trgovine preko Dubrovnika potrebno je još više proširiti istraživanje polja rada jevrejskih trgovaca nego što je to dosad učinjeno i upozoriti da je zbog jednostranosti dubrovačke arhivske građe³ otežano ili nemogućno pratiti sve one veze, naročito između balkanskih i levantskih Jevreja (u Maloj Aziji, Siriji, Palestini, Egiptu) na koje dubrovački podaci katkad upozoravaju, ali ih pri tom ne rasvjetljavaju. Radi toga ćemo se u ovom radu ograničiti na rad jevrejskih trgovaca sa Balkana, mada ćemo donijeti i one usputne vijesti o nekolicini trgovaca i sa ostalih područja istočnog Mediterana.

Ova početna faza trgovanja balkanskih Jevreja preko Dubrovnika može se detaljno pratiti po dubrovačkoj arhivskoj građi od šezdesetih godina XVI vijeka. Vijesti iz prve polovine toga stoljeća, najviše iz serija *Diversa Cancellariae* i *Diversa Notariae*, daju tim ranim kontaktima isključivo privremen i neredovan karakter. Mi-

² Jevreje je u mediteranske okvire smjestio R. Samardžić u svom članku *Dubrovački Jevreji u trgovini XVI i XVII veka*, *Jevrejski istorijski muzej: Zbornik 1*, Beograd, 1971, 21—39.

³ Svi arhivski podaci u ovom radu potječu iz Historijskog arhiva u Dubrovniku (HAD). U citiranju arhivskih signatura upotrebijene su uobičajene kratice za arhivske serije; tako se na primjer serija *Nauli et securitates* uvijek navodio kao *Nauli. et secur.*

šljenje da je već za vrijeme rata Prve svete lige protiv Turske (1538-40), ovaj tranzit jevrejske robe preko Dubrovnika iz Turske, kao i italijanskih Jevreja u Tursku, poprimio i po obimu i po važnosti jednu sistemsku odluku ne može se prihvatiti na temelju same dubrovačke građe, iako bi dalje istraživanje po italijanskim arhivima, prije svega u Veneciji i Ankoni, moglo donekle modificirati ovo stanovište. Dubrovačke arhivske knjige spominju balkanske Jevreje pojedinačno i razasuto, a u okviru cjelokupne svjetske trgovine preko Dubrovnika za vrijeme toga rata, doprinos balkanskih Jevreja nije bio ni najvažniji ni odlučujući prema samim dubrovačkim izvorima. Te usputne, mada za ranu istoriju dubrovačkih Jevreja veoma važne podatke, marljivo je prikupio i objavio prof. Tadić,⁴ a neke je veoma temeljito naknadno objavio u prvom svesku ovoga Zbornika prof. Hrabak,⁵ te su dostupni svima i ne treba ih ovdje izričito ponavljati. Oni se mogu većinom izostaviti i radi toga što predmet ovoga rada predstavlja analiza postanka, tj. geneze, strukture i razvoja sistema, odnosno veoma učestalog i redovitog djelovanja balkanskih Jevreja u okviru tranzitnog rada dubrovačke skele u XVI i XVII stoljeću. Shodno tome, mi ćemo ovdje iznijeti samo one podatke za koje smatramo da doprinose stvaranju takvog trgovačkog sistema i pomoću kojih se može vidjeti postepen razvoj sve učestalijih veza balkanskih Jevreja preko Dubrovnika sa italijanskim trgovinskim centrima. Što se tiče datiranja ove početne faze tranzitne trgovine balkanskih Jevreja smatramo da ona traje od prvog rata Svete lige do 1590. godine,⁶ sa kojom godinom počinje intenzivan period merkantilne djelatnosti jevrejskih trgovaca sa Balkana, period koji ima sve oblike, obim i značaj svjetski važnog trgovačkog sistema.

Već poslije samog izbijanja rata Prve svete lige, Jevreji iz Soluna, vodeće jevrejske naseobine na Balkanu, u svoj poslovni djelokrug uključili su i Dubrovnik, iako sporadično i u strogo ograničenoj mjeri. Jacoda Caldero, »hebreus de Salonichi«, 12. februara 1539. godine opunomoćio je Rubena Cavanasa, takođe Jevreja iz Soluna, da ga zastupa u trgovini preko Dubrovnika.⁷ Jevreji sa ostalog područja današnje Grčke ubrzo su uslijedili i već 12. VII 1540, neki Ventura, »hebreus del Arta«, kao svog opunomoćenika u trgovačkim poslovima preko Dubrovnika imenovao je nekog Abraama Cabu za kojeg nije naznačeno odakle potječe.⁸

Četrdesetih godina, krug jevrejskih trgovaca sa Balkana obuhvatio je centre balkanske trgovine koji će zauzimati sve veću važnost. To su prije svega Bitolj (Monastir, Monasterio), Skoplje (Scopie) i Carigrad (Constantinopolis). Tako na primjer, 29. V 1545. godine Aaron Saxon, »hebreus di loco Monasterii« (koje se zatim pobljže označava kao »partium Levantis«) izjavio je da je dužnik nekog Rubena, »hebrei mercatoris habitatoris Anconae«, i opunomoćio je Jacoba Cava-llerija, Jevrejina iz Valone, za ostatak od 248 dukata.⁹ Po ovom dokumentu već

⁴ U svom bazičnom radu, *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII vijeka (-La Benevolencia-)*, Sarajevo, 1937.

⁵ B. Hrabak, *Jevreji u Albaniji od kraja XIII do kraja XVII veka i njihove veze sa Dubrovnikom*, Zbornik 1, 55-97.

⁶ Godinu 1590. kao početak velike jevrejske trgovine preko Dubrovnika uzimaju i Tadić (n. d., 161) i Hrabak (n. d., 83).

⁷ *Proc. Not.*, XVI, 208-209.

⁸ *Ibid.*, XVI, 63.

⁹ *Proc. Not.*, XVIII, 111.

se vide začeci onog dijela mreže balkanskih Jevreja koji je iz makedonskih privrednih centara, Bitolja, Skopja ili kasnije Kostura (Castoria) preko Lješa (Alessio), i, naročito, Valone spajao preko Dubrovnika u često posredničkoj ulozi Ankonu i Veneciju.

Ne smijemo se, međutim, zadržati samo u granicama onih geografskih okvira koje je međunarodna politička, vojna i vjerska konstelacija sila kasnije nametnula ovom trgovačkom sistemu, jer sistem nije poznavao tako utvrđene granice u početnoj fazi. Stoga nas ne smije čuditi da već 30. IX 1545, rabin Joseph de Baessa, hebreus« habitator Bursicae, ad presens commorans Perae Constantino polis«, registrira u Dubrovniku 17. XII 1546. svoju punomoć i njom ovlašćuje da ga zastupa rabin Eliezer Aben Saidan, »absentom in civitate Venetiarum«, dakle na privremenom boravku u Veneciji.¹⁰ Slučaj ovog jevrejskog trgovca iz Bruse nije izuzetan; 12. XII 1555, Abraam Morro, Jevrej iz Skoplja, izabrao je za svog opunomoćenika Samuela Simora, Jevreja »di Bursia«.¹¹

Ipak, i u ovoj početnoj fazi vodeću ulogu imali su solunski Jevreji. Abraam Alfanderi, Isach Ergas, Moise Botton, Samariam Amies, Moise Mathalon, Isach Charalvo, Josef Caldenon, Moise Ergas, Caim Lindo, Josef Marac, Moise Magli, Salamon Oef, Daniel Benbelech, Abraam Bengias, Daniel Membrech, Salamon Calfou, Franca Navarra i Dona Bonadona Parda (kao dvije žene učesnice u ovom krugu poslovnih ljudi), Emanuel Fresco, David de Passi, Josef Baruch i Samuel Baruch dominiraju ovom početnom fazom u velikom stilu.¹² Oni tvore jednu prilično brojnu aristokraciju, među balkanskim trgovcima, i kršćanima i Jevrejima, i polako ali uporno stvaraju one trgovačke i poslovne veze koje su bile neophodne da bi se sistem u razvoju uključio u međunarodnu podjelu rada, da bi prevazišao i u velikoj mjeri potpisnuo iz unutrašnjosti Balkana svu ostalu trgovačku konkurenciju, da bi ozbiljno ugrozio već učvršćene pozicije samih dubrovačkih trgovaca, i da bi sve ostale, u većoj ili manjoj mjeri, eliminirao na onom balkanskom dijelu koji se prostirao od Carigrada na istoku do Lješa i Valone na zapadu i, u početnoj fazi, od Skoplja do Soluna.¹³

Iako jevrejski trgovci sa Balkana nisu za vrijeme geneze svog sistema u mogućnosti da ozbiljnije ugroze Dubrovčane u Srbiji, Bugarskoj i Bosni, ipak se i na tim područjima pojavljuju ogranci njihove poslovne mreže i predskazuju onu razgranatu aktivnost koju će po glavnim centrima tih zemalja razviti u XVII stoljeću. Tako već 1576. godine preko dubrovačke skele trguju Moise di Angiolo, »hebreo di Sophia«, Jacob Angeli, Daniel Rauben i Isach Namias.¹⁴ Sofija postaje važan centar jevrejske trgovine sedamdesetih i osamdesetih godina XVI vijeka,

¹⁰ *Ibid.*, XVIII, 249'/II—250'/II.

¹¹ *Ibid.*, XX, 57—58.

¹² Za solunske Jevreje v. *Proc. Not.*, XX, 59—59', 83', 107'—108, 58; XXI, 60—61; XXII, 170; XXIII, 96—96'; XXV, 118—118', 4; *Div. Canc.*, CLVI, 114; CLVII, 130', 135; *Proc. Canc.*, III, 222; *Naut. et secur.*, X, 99—99', 100—100', 165'—166'; 194—195'; XVI, 42—43, 205'—206'; *Naut. et secur. Canc.*, IV, 5'—6', 249'—250', 306—307; *Naut. et secur. (Not.)*, XVII, 66'—68, 112'—113'; XVIII, 198'—200; XXIV, 213—214.

¹³ O solunskim Jevrejima v. J. Nehama, *Histoire de Salonique*, Pariz—Solun, 1935; i I. S. Emmanuel, *Histoire des Israélites de Salonique*, Solun, 1936.

¹⁴ *Naut. et secur.*, X, 264'—265; XI, 89—90, 194—195; XII, 82—83; *Naut. et secur. Canc.*, IV, 12—13, 96'—97, 127—128, 146—147, 153—154.

ali je krug jevrejskih trgovaca u Sofiji veoma uzan. Jevreji će se tek mnogo kasnije toliko naseliti u Sofiji da će njihov broj u 1640. godini iznositi 17.000. U ovoj početnoj fazi, Sofija daleko zaostaje za Solunom i Valonom, pa čak i za Skopljem, Bitoljem i Carigradom.

Carigrad je tokom geneze ovog trgovačkog sistema imao daleku veću ulogu nego što je to bio slučaj pošto se sistem ustalio, tj. nakon devedesetih godina XVI vijeka. Ovdje nije moguće ući u sve razloge zbog čega se Carigrad u XVII stoljeću našao tako reći izvan sistema jevrejske izvozne trgovine, ali treba ukazati na dolazak engleskih, francuskih i holandskih trgovaca u tursku prijestolnicu u velikom broju koncem XVI i početkom XVII vijeka, kao i na njihovo povezivanje sa velikom jevrejskom čaršijom među ostalima. Tako je trgovačka djelatnost carigradskih Jevreja postala vezana za prekomorske zemlje izvan Mediterana na koje je bila upućena turska roba što je gravitirala Carigradu. Strani trgovci su još zavisili od domaće čaršije (Jevreji, Grci, Jermeni) što se tiče nabavke osnovnih sirovina iz zaleđa, bilo balkanskog bilo maloazijskog, koje su predstavljale lavovski dio izvoza iz Turske,¹⁵ pa su carigradski Jevreji bili upućeni na strane trgovce u Carigradu, Brusi i Smirni što sa njihovim sunarodnjacima na primjer u Solunu, Sofiji, Skoplju i drugim gradovima nije bio slučaj. Međutim carigradski Jevreji su sredinom XVI vijeka upućeni na Dubrovnik i Italiju u istoj mjeri kao i njihova braća u unutrašnjosti Balkana. Tako su Josef de Manopoli, Josef Charo, Lazar Coem i David Losar »de Galipoli«, iz okolice Carigrada, posredstvom dubrovačkih Jevreja trgovali sa Italijom sedamdesetih godina.¹⁶

Skoplje je vrlo brzo postalo glavni centar jevrejske trgovine u Makedoniji (ako se izuzme Solun), ali su skopski Jevreji upućivali svoje dragocjene toware pretežno u uskoj suradnji sa bitoljskim. Oba grada upotpunjuju jedan drugog onako kao što su Valona i Lješ na albanskoj obali imali ulogu. Valja istaći da su skopski i bitoljski Jevreji bili prvenstveno upućeni na ova dva izvozna centra i da je Dubrovnik bio za njih više usputna stanica prema Ankoni i Veneciji (u kojoj su se doduše registrirala punomoćja, osiguranja i sporovi), nego pravi tranzitni centar, iako je i to ovisilo o intenzitetu gusarstva na Jadranu. Jevrejski trgovci iz Skoplja, kao Abraam Morro, Abraham Attias, David, Jacob i Isach de Abraham de Hortas, »hebrei fratelli«, Joseph Abemelech, Abraham et Isach Benun, Salamo Baruchiel, Samuel Bitton, Joseph di Thomar, Joseph Gledeglin, Abram Didal, Aron Coem i Juda Salfatui trguju pretežno preko Dubrovnika, a u većoj mjeri nabavljaju robu iz Italije preko Lješa i Valone.¹⁷ Osim spomenutih, iz Skoplja je bio i Jacob de Levi Sasso koji je trgovao sa Italijom preko svog zastupnika u Ankoni, rabina Isaje Pernice.

Mada je u apsolutnoj mjeri zaostajao za Skopljem, Bitolj, tj. Monastir, kako se naziva u arhivskim dokumentima, bio je grad od izuzetne važnosti u jevrejskoj

¹⁵ R. Mantran, *Istanbul au deuxieme moitié du XVII siècle*, Paris, 1962.

¹⁶ *Naul. et secur.*, X, 138'—137, 179'—180; *Proc. Not.*, XXIII, 125—126 (23. XI 1571, David Losar de Galipoli, hebreus).

¹⁷ Za skopske Jevreje: *Naul. et secur.*, XI, 168'—169'; XII, 23—24', 93'—94', 94'—96, XVII, 109'—110', 77—78, XVIII, 77—78; XXIV, 137—138, 211'—212'; *Naul. et secur. Canc.*, IV, 32—33; *Proc. Not.*, 57—58; XXIII, 96—96'; 4, 263'—264'; *Proc. Canc.*, II, 14'—15, 127—127'.

trgovini na Balkanu. Njegovi trgovci upotpunjavali su rad skopskih i solunskih Jevreja, pa su i tako te tri jevrejske naseobine odvlačile najveći dio stočarskih proizvoda bogate Makedonije. Bitoljski Jevreji, kao već spomenuti Aaron Saxon, pa Nachman Sussi, Isach Sasso, Juda Cavalero i ostali, po obimu i vrijednosti svojih trgovačkih poslova stajali su potpuno uz bok mnogobrojnijim solunskim i skopskim Jevrejima.¹⁸ Daleko manju ulogu na makedonskom području imao je Kostur (Castoria). Kao Jevreji iz Kostura spominju se Josef Mair, koji je nabavljao grimizne tkanine (»panni scarletini«) u Ankoni i slao ih preko Dubrovnika u Tursku, zatim rabini Isac Coran i njegov sin rabin Juda Chazian, te rabin Abram Esaia, »hebrei habitanti in Chastoria«, koji su 11. X 1580. godine u Skoplju ovlastili rabina Isaju Pernicu, »hebreo Levantino«, iz Ankone, da ih zastupa u trgovačkim poslovima.¹⁹

Za ovaj početni period, Beograd i Sarajevo nisu imali gotovo nikakvog značaja. Iako su se Jevreji od osamdesetih godina u većem broju naselili u tim gradovima, njihov veliki trenutak još nije bio kucnuo. Vijesti o Sarajevu su vrlo rijetke: tako se 15. X 1578. spominje Santo Cavaliero, »hebreo di Bosna«, koji je najvjerojatnije stanovao u Sarajevu, a 22. VI 1590. godine Joseph de Aron Coen, Jevrejin nastanjen u Dubrovniku, opunomoćio je Davida i Mojsija de Aron Coena, svoju braću, »hebrei al presente esistenti in Seraievo de Bossina«, da ga zastupaju u trgovačkim interesima.²⁰ Mada za neke druge Jevreje mislimo da su mogli boraviti duže ili kraće u Sarajevu, o tome nismo našli potvrdu do potpune uspostave sistema.

Što se tiče Beograda, on se izričito spominje tek 1. VI 1592, tj. nakon uspostavljanja sistema. Tada su posredstvom Solomona Oefa, dubrovačkog Jevreja, slali u Ankonu kordovane Sabbatai Arah »di Bellogrado« i Salamon Albala.²¹ Ranije vijesti o Beogradu, koje donosi Tadić, direktno ne potvrđuju izvoznu djelatnost beogradskih Jevreja preko Dubrovnika. Uopće uzevši, Beograd nema gotovo nikakvog značaja za ovaj početni period.

U Bosni je pored Sarajeva imao i Mostar izvjesnu važnost. Tako se Daniel Rodriga, kasniji osnivač splitske skele, naziva »habitator Mostarii«, stanovnik Mostara, i kao takav 8. VIII 1570. prodaje svojih 19 karata od galeona zvanog »Canaletto«, zapremine 2.000 stara.²² Osim njega, 4. IX 1570. spominje se Moise Cusin kao mostarski Jevrej.²³ I ušće Neretve (Narente) bilo je uključeno u jevrejsku trgovinu: već spomenuti Daniel Rodriga bio je jevrejski konzul na Neretvi 3. XI 1570. godine.²⁴ Neretva je povezivala Sarajevo i Mostar sa Ankonom i Venecijom.

Izuzetnu važnost tokom XVI vijeka zauzima Valona kao najvažnija tranzitna luka za jevrejsku izvoznu i uveznu trgovinu između Balkana i Italije nakon Dubrovnika.

¹⁸ *Proc. Canc.*, II, 127—127'.

¹⁹ *Naut. et secur.*, XII, 27'—28'; *Naut. et secur. Canc.*, IV, 143'—144'; *Proc. Not.*, XVIII, 111; *Div. Canc.*, CLVII, 130'; *Naut. et secur.*, XXII, 245'—246' (Josef Mair, 15. XII 1587).

²⁰ *Naut. et secur.*, XII, 69'—70'; *Proc. Canc.*, V, 108—108'.

²¹ *Naut. et secur.*, XXVIII, 78'—80 i 80'—82.

²² *Div. Canc.*, CLVI, 109'—110.

²³ *Ibid.*, 123'.

²⁴ *Ibid.*, 170: »Daniel Rodriga, hebreus, concul hebreorum in Narente«.

Kao što smo već naveli, Valona se spominje već 1545. godine u ovom kapacitetu i, kao što smo istakli, većina skopskih, solunskih i bitoljskih Jevreja je trgovala sa Italijom preko Valone. Od domaćih jevrejskih trgovaca i posrednika u Valoni treba spomenuti slijedeće: Jacob Cavalieri, Moise Aron, Elia »detto Cathenella«, zatim Jacob Coduto, dubrovački konzul u Valoni, Natal Trinche, David Trinche, Sabbatai Arachi (koji se kasnije spominje kao »di Bellogrado«) i Besalel Trinche. Valonski Jevreji vršili su istu ulogu kao i dubrovački, tj. kao posrednici između jevrejskih trgovaca na Balkanu i u Italiji. Rad valonskih Jevreja dopunjavali su lješki Jevreji, ali oni daleko zaostaju za njima po obimu i važnosti svojih djelatnosti. Od ljeških posrednika i trgovaca jedino Isaac Cones, Salamon Oef (kasnije jedan od vodećih dubrovačkih Jevreja), Samuel Sarfatino, Salamon Cobes i rabini Samuel Naiser i neki Abraam imaju veću važnost.²⁵

Od ostalih mjesta na Balkanu spominje se Gabela odakle je preko ušća Neretve trgovao volovskim kožama («cori bovini») Moise Chassan,²⁶ zatim Arta u Grčkoj odakle su potjecali Jacob Sabbatai i Joseph Cohen, kao i izvjesni Ventura;²⁷ dalje Patras odakle je bio Sabbatai Baruch.²⁸ Od jedrenskih Jevreja spominje se jedino Abram Tobj.²⁹

Jevrejski trgovci sa Balkana trgovali su gotovo isključivo sa Ankonom i Venecijom; mletački i ankonski Jevreji su tako mnogobrojni da ih ovdje ne možemo redom naznačiti. Jevrejske naseobine u Veneciji i Ankoni bile su među najvećima u Italiji, pa se još samo Rim mogao mjeriti sa njima. Pored njih spominju se još jevrejski trgovci iz Ferare i Pezara, gdje su također bile velike jevrejske općine (communitas) u Italiji. Iz Ferare su bili Joseph Seralvo, Samuel Bono, Joseph Netto, Abraham Dortas, David Side, Ferrantes Mendes i Moise Franco.³⁰ Od pezarskih Jevreja spominju se David Sabib, Isaia Emanuelis de Vultera, Daniel Borum i Daniel Buono.³¹

Kao što smo već istakli, balkanski Jevreji su u ovom početnom periodu uspostavili veze i sa maloazijskim Jevrejima. Pored već spomenutih jevrejskih trgovaca iz Bruse (Bursa, Bursica) treba istaći i nekoliko iz Ankare (Angori, Angora); tako je Samuel Ergas, dubrovački jevrejski posrednik, slao đambelote Moise Iscanesija »d'Angori« 12. I 1576. i 11. VII 1583. godine.³² Isti posrednik je iz Dubrovnika u Ankonu poslao đambelote Jocba Sassona i Isacha Ben Aracha iz Ankare.³³ U većem obimu javljaju se ponovo tek 1592. godine.

Jedinstven je podatak o Jacobu Josephi Albacariju, »hebreus mercator Alexandriae«, jevrejskom trgovcu iz Aleksandrije u Egiptu, čija je punomoć registrirana

²⁵ Za valonske i lješke Jevreje v. Bogumil Hrabak, *Jevreji u Albaniji od kraja XIII do kraja XVII veka i njihove veze sa Dubrovnikom u Zborniku 1*, 55—97 sa iscrpnom dokumentacijom.

²⁶ *Naut. et secur.* XX, 214—215' (17. VII 1586).

²⁷ *Proc. Canc.*, IV, 3—4' i XIV, 63'; *Div. Canc.*, CLVII, 20.

²⁸ *Proc. Not.*, XXI, 23—24 (28. IX 1559).

²⁹ *Naut. et secur.*, XXVIII, 215—217.

³⁰ *Naut. et secur.*, IX, 112—112', XXII, 54'—56'; *Proc. Not.*, XXII, 170, XXIII, 153'—154, 197—197', 235', 245'; *Div. Canc.*, CLVI, 150', CLVII, 167'.

³¹ *Proc. Canc.*, II, 215'—217, 217—218, 227'—228'.

³² *Naut. et secur.*, IV, 12—13.

³³ *Ibid.*, XVII, 14—16.

u Dubrovniku 2. VI 1570. godine. Izgleda da on nije održavao direktne veze sa ostalim jevrejskim trgovcima na Balkanu, pošto je za opunomoćenika uzeo dubrovačkog vlastelina Bernarda Ruschi de Pozza, Pucića, što je inače rijetka pojava.³⁴

Tokom geneze trgovačkog sistema, Jevreji su trgovali istom robom kao i kasnije: raznim vrstama koža (đambelot, kordovan, montonin, »cori bovini, vacchini, buffalini«, sušene kože »seccatici«, štavljene »conci«), svilom, voskom u kolutovima (»colli di cera«), raznim vrstama tkanina (rasi, panni, carisee, feltri, boldroni, damaschini, felsate), a veoma rijetko spominje se vuna. Od artikala koji devedesetih godina gube na značaju važno je spomenuti jedino papar i šafran. Inače se u manjoj mjeri trgovalo svim i svačim, osiguravana je svakakva vrsta robe — od krpa za domaće potrebe (canavazzo, strazza) do čistih zlatnih dukata i to »zvečećih«. Čak su se i životi osiguravali u ovom nemirnom dobu: 14. III 1576. godine, Jacob Categno je registrirao osiguranje na život i to u slučaju da dopadne ropstva ili smrti kao posljedice ropstva za vrijeme svog putovanja u Ankonu.³⁵

Na žalost, dubrovački posrednici balkanskih Jevreja nisu u ovoj početnoj fazi označavali vrijednost robe koju su osiguravali, pa se ne može dati ni približan iznos vrijednosti jevrejske robe. Vrlo često nije naznačena ni količina robe, tako da se ne može dati ni obim izvoza sve do devedesetih godina XVI stoljeća, kad se ustalila praksa da se u većini slučajeva, ali ne uvijek, registriraju i količina i vrijednost osigurane robe. I to je jedan od znakova da je mreža jevrejske trgovine napokon devedesetih godina dobila sve oblike prostranog, uređenog i svjetski važnog trgovačkog sistema.

STRUKTURA SISTEMA IZVOZNE TRGOVINE (1590—1645)

Izvozna trgovina balkanskih Jevreja preko Dubrovnika dostigla je zlatno doba u periodu između devedesetih godina XVI vijeka i početka dugotrajnog kandijskog rata 1645-70. godine. Iako pretpostavljamo da je ona bila znatna i tokom toga rata, dubrovačka osiguranja jevrejske robe sa Balkana nisu sačuvana u većoj mjeri za taj period sa izuzetkom samog početka rata i ranih pedesetih godina. Radi toga ćemo se u ovom dijelu članka ograničiti samo na period do početka kandijskog rata, a podatke o jevrejskoj trgovini za vrijeme rata objavićemo naknadno. Uslijed preobilnosti građe nećemo citirati ili iznositi sve relevantne podatke redom, nego ćemo ih grupisati prema tematskoj ili hronološkoj podjeli. To činimo tim prije što nam nije cilj da ovdje damo pregled razvitka jevrejske trgovine, tj. njezinu konjunkturu (koju ćemo dati u posebnoj studiji), već strukturu sistema u njegovom punom cvatu. Periodizacija je ovdje izvršena po promjenama unutar šireg sistema balkansko-mediteranske trgovine kao cjeline, s naročitim osvrtom na dubrovačku trgovinu na Balkanu i njezine oscilacije koje određuju i mjene unutar same dubrovačke građe na kojoj se ovaj rad i temelji kao cjelina.

³⁴ Proc. Not., XXIII, 75'—76.

³⁵ Naut. et secur. Canc., IV, 82—82'.

Uzimajući sve ovo u obzir period od 1590. do 1645. godine možemo podijeliti u slijedeće faze: početnu od 1590. do 1593, tj. do početka dugog turskog rata (1593—1606). i intenzivnog rada splitske skele; od januara 1593. do konca decembra 1598; od početka 1599. do konca 1604; od početka 1605. do 19. jula 1610; od 18. avgusta 1612. do konca decembra 1616; od početka 1617. do konca 1622; od 1622. do 1645. godine.

Tokom prvog dijela ovog perioda, tj. od 1590. do 1622, dogodile su se velike promjene kako na Balkanu i Sredozemlju tako i u trgovini između Turske i zapadnih zemalja. To nije bila suštinska promjena u vrsti robe kojom se trgovalo, nego u ulozi i važnosti pojedinih grupa i država koje su tu razmjenu vodile. Potisnuti iz Osmanskog Carstva već u drugoj polovini XVI stoljeća, Đenovljani i Firentinci gube značaj kao posrednici između Turske i Zapada. Međutim, otvaranjem splitske skele na inicijativu Daniela Rodrige i onih balkanskih Jevreja koje je on u stvari i predstavljao, mletački trgovci nastoje da skrenu izvoznu trgovinu sa Balkana sa dubrovačke na splitsku skelu, u čemu imaju podršku jevrejskih trgovaca iz Beograda, Sofije, a naročito iz Sarajeva i cijele bosanske čaršije iz razloga što je i Jevrejima i Bosancima veoma smetao privilegiran status dubrovačkih trgovaca u unutrašnjosti Balkana i monopolistički položaj i uloga Dubrovnika kao jedine tranzitne luke većeg značaja na istočnoj obali Jadrana. Zato se u razdoblju između 1590. i 1622. vodi žestok trgovački rat između dubrovačkih trgovaca i povezane mletačko-bosansko-jevrejske čaršije sa uporištima u Sarajevu, Splitu i Veneciji, ali čiji su se utjecaj i konkurencija osjećali i u Beogradu, a donekle i u Sofiji.³⁶

Za vrijeme ove borbe za primat nad izvoznom trgovinom sa Balkana, Dubrovčani su uložili ogromne kapitale u svojim kolonijama na Balkanu, naročito u Beogradu i Sofiji. U razdoblju između 1594. i 1623. godine bila su uložena 693.883 dukata u Beogradu (u poređenju sa 711.887 za period 1542-71. koji predstavlja zlatni vijek dubrovačke trgovine, po Tadiću), zatim 203.814 dukata u Sofiji, 72.586 u Provadiji, 67.496 u Prokuplju i 1.136 u Novom Pazaru. Trend ulaganja u svim kolonijama bio je istovjetan: tokom dugog turskog rata 1593—1606. uslijedio je ogroman priliv dubrovačkih kredita koji je prekinula Velika zavjera 1611—1612. Pošto je prebrođena ta teška kriza nastupio je talas dubrovačkih ulaganja u kolonije; ulaganja su potrajala sve do 1620-22, kad je počela velika kriza.³⁷ Ona je u tim godinama pogodila cjelokupan sredozemni svijet, a ekonomski historičari smatraju je za pravi završetak XVI vijeka. Dubrovčanima je pošlo za rukom da se održe u unutrašnjosti Balkana, ali su nakon ove krize postepeno gubili primat u trgovini u korist balkanskih Jevreja.

U periodu od 1590. do 1622. godine uzetom u cjelini, dubrovački Jevreji su stvorili jednu veoma brojnu, jaku i poduzetnu zajednicu (*communitas Hebraeorum*). Gotovo svi muški, a i nekoliko ženskih članova ove zajednice bavili su se po-

³⁶ O jevrejskoj trgovini preko splitske luke v. J. Tadić, *Jevreji i splitska luka u XVI—XVII veku* unutar njegovog članka *Iz istorije Jevreja u jugoistočnoj Evropi*, *Jevrejski almanah 1959—1960*, 19—27; Grga Novak, *Split u svjetskom prometu*, Split, 1921; D. Kečkemet, *Zidovi u povijesti Splita*, Split, 1971.

³⁷ O dubrovačkoj kreditnoj trgovini na Balkanu u ovo doba v. Z. Zlatar, *Dubrovnik's Investments in Its Balkan Colonies, 1594—1623: a Quantitative Analysis*, *Balkanica* VII, 1976, 103—118.

srednom trgovinom koja je spajala Balkan sa Italijom i preko nje sa ostalim Sredozemljem i zapadnom Evropom. Bilo bi izlišno navoditi mnogobrojna dokumenta, naročito osiguranja, u kojima se oni pojavljuju kao posrednici i zastupnici balkanskih i italijanskih Jevreja. Radi toga smo odlučili da ovdje damo sumaran popis svih Jevreja koji su ili stalno boravili u Dubrovniku i bavili se posredništvom kao profesijom, ili onih koji su proveli izvjesno vrijeme u Dubrovniku, identificirali se sa njim i bavili se tranzitnom trgovinom. Popis se donosi abecednim redom radi preglednosti i lakšeg korišćenja:

Aron i Daniel Obeatar, Abram Abeatar, Samuel Abeatar, Raffael Abendana, Jacob, Caim i Nahaman Abenun, Joseph Aboas, Isach Abuaf, Isach Abravanel, Abram Adaroche, Ab-salom Almosino, Salamon Albala, Isach Alxalei, Aron Amadia, Aron Angel, Juda Azobi, Juda Bar Azriel, Joseph Azubi; Jacob, Moïse, Joseph i Sadich Bendanon, Isach Beniamias, Jacob Bencastiel, Abram Benun, Joseph Benmelech, Mordochar Bersalamon, Reuben Bariuda, Joseph Benusiglio; Salamon i Isach Cabiglio, Abraham Caim, Abram Calderun, Aron, Joseph i Samuel Coen, Davim Cohen, Abram Coen de Herera, Eliezer Coen, Abram Cusi, Daniel Codutto; Jacob i Joseph Danon, Isach Dortes, Isach Durado; Joseph Esperiel; Isach i Jacob Franco; Raffaele Grando; Jozef Israel, Isach Isurun; Abram i Caim Lanciano, Israel Joseph i Sabetai Levi, Abraham Lumbroso; Abraham, David, Israel i Moïse Maestro, Samuel Maestro, Salamon di Moïse Maestro, Salamon di Jacob Maestro, Jacob di Moïse Maestro, Joseph Mair, David Meldola, David Miranda, Menahem Moscito; Moïse i Jacob Namias; Abram, Isach i Salamon Oef; Isach Ortas; Abraham Perez, Jacob Peso, Jacob Piade, Jacob i Haim Primo; David Sasson, Nahnam Sasso, David Senior; Abram i Jacob Tobl; Caim Zonano.³⁸

Neki od spomenutih proveli su cijeli svoj život u Dubrovniku, a neki su boravili u gradu pod Srđem nekoliko godina ili nekoliko decenija. Svi su imali dozvolu da zastupaju strane Jevreje, da isključivo osiguravaju njihovu robu i da se bave tranzitnom trgovinom, prije svega izvozom. Priličan broj je i onih koji su nakon uspješnog bavljenja posredništvom otišli u mnoga mjesta na Balkanu i aktivno se uključili u izvoz balkanskih proizvoda. Svi su oni, međutim, duže boravili u Dubrovniku, bili članovi tamošnje Jevrejske općine i iz Dubrovnika kao centra vodili raznorazne trgovačke poslove.

Nije ispravno mišljenje prof. Jorja Tadića da su zbog procesa Isaka Ješuruna (Isurun), jednog od spomenutih i vodećih dubrovačkih Jevreja, trgovaca i posrednika (sensafa), dubrovački Jevreji u velikom broju napustili Dubrovnik.³⁹ Dubrovački podaci, a pretežno osiguranja brodskih tovara čime su se Jevreji najviše bavili, tokom i nakon procesa ukazuju na prisustvo dubrovačkih Jevreja, mada u nešto smanjenom broju i sniženom obimu djelovanja.⁴⁰ Ješurunov proces imao je nesumljivo negativan odraz na život i rad jevrejske zajednice u Dubrovniku i privremeno je pomutio dobre odnose koji su postojali između Dubrovčana i Jevreja tokom XVI vijeka. Više je nego slučajno što on pada u vrijeme velike ekonomske krize koja je veoma drastično pogodila dubrovačku trgovinu na Balkanu. Dubrovčani su imali zbog čega biti kivni na jevrejske trgovce i njihovu konkurenciju, kako u Dubrovniku tako i po dubrovačkim balkanskim kolonijama,

³⁸ Ovaj (kao i svi sljedeći) popis je izrađen na temelju cjelokupne arhivske građe iz ovih serija: *Naut. et secur. Not.*, XXV—LVI, *Naut. et secur. Canc.*, V—VI, *Proc. Canc.*, 7a—30, *Proc. Not.*, XXIX—XXXIV, *Div. Not.*, CXXVI—CXXXVI, *Div. Canc.*, CLXXXII—CCII, *Div. de Foris*, I—LX.

³⁹ J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku* . . . , 98—100.

⁴⁰ O tom svjedoče sveske 56 i 57 *Naut. et secur. Not.* i 5 i 6 *Canc.*

a naročito u Beogradu i Sofiji. To ne opravdava njihov stav prema Ješurunu i Jevrejima u cjelini, ali pomaže da se objasni psihoza nagle promjene u ponašanju Dubrovnikana prema jevrejskim trgovcima, kakav je bio i Isak Ješurun. Ne smije se previdjeti ni vjerski motiv, ali treba istaći da on nije bio ni jedini ni glavni u računici Dubrovčana. Kao takav, proces stvarno čini granicu što se tiče dubrovačkih Jevreja, ali se ne može govoriti o nekom egzodusu jevrejskih trgovaca iz Dubrovnikana neposredno poslije procesa. Neki su otišli, neki su se pritajili, ali većina je ostala i sačekala bolja vremena. Može se govoriti o smanjenju, ali ne i o prekidu rada dubrovačkih Jevreja poslije Ješurunovog procesa.

Period koji je uslijedio tvori jedinstvenu cjelinu, a po obimu i značaju zaostaje za prethodnim; između 1623. i 1645. godine, tj. do početka kandijskog rata, jevrejska izvozna trgovina sa Balkana bila je više upućena na Split nego na Dubrovnik. Zato su se i obim, vrijednost, a time i značaj dubrovačke tranzitne trgovine u cjelini smanjili, mada ne u tolikoj mjeri da se može govoriti o krizi dubrovačke skele, kako se nekad tvrdilo. Mletačka politika na Jadranu, koja je išla za tim da Dubrovniku ospori pravo slobodne trgovine u »Venecijanskom zaljevu« (Golfo di Venezia), kako su Mlečani samouvjereno nazivali Jadransko more i smatrali ga svojim (mare nostrum), štetilo je trgovačkim vezama i samih Dubrovčana i balkanskih Jevreja koji su se služili dubrovačkom skelom. Kao što je već istaknuto, između 85 i 90% jevrejskog izvoza sa Balkana bilo je upućeno preko Dubrovnikana u Ankonu i Veneciju. Maltretiranjem dubrovačkih brodova, naplaćivanjem carina i dažbina što ga je vršila mletačka ratna flota, kontumacijom i sekvestrima dubrovačkih tovara, zaplijenom dubrovačkih brodova, donošenjem novih carinskih propisa za robu koju su donosili dubrovački brodovi u Veneciju i forsiranjem kod lokalnih turskih vlasti u Bosni da roba iz balkanskog zaleđa, uključujući i jevrejsku, ne ide u Dubrovnik nego u Split, Mlečani su uspjeli da smanje priliv i turske i zapadne robe iz Italije u Dubrovnik, čime su doprinijeli jačanju i prosperitetu svoje splitske skele.⁴¹ I stav mnogih Jevreja nakon procesa Isaku Ješurunu prema Dubrovniku i Dubrovčanima dao je tome svoj doprinos. Sve se to odrazilo na obim jevrejske izvozne trgovine preko dubrovačke skele, jer je tako trgovina, koja se velikim nastojanjima Dubrovčana krajem XVI i početkom XVII stoljeća i dalje pretežno slivala u Dubrovnik, sada gravitirala i prema Splitu i prema Dubrovniku. Kao što je prof. Tadić istakao, to nije značilo prekid rada dubrovačke skele — bilo je posla i za Split i za Dubrovnik — ali je dubrovačka skela u tom periodu privremeno izgubila onaj primat u balkanskoj, a posebno jevrejskoj trgovini koji je održala od rata Druge svete lige (1570—1573).⁴² Takvo stanje potrajalo je tokom tridesetih i četrdesetih godina XVII vijeka sve dok turski jasak, odnosno zabrana trgovanja turskih zemalja sa Venecijom i njezinom skelom u Splitu, zabrana koju su Turci definitivno sproveli 1646. godine nakon početka kandijskog rata, nije odstranio jedinog ozbiljnog konkurenta dubrovačkoj skeli i položio temelj onom blagostanju koje je dubrovačka luka uživala tokom četvrt stoljeća, tj. onoliko dugo koliko je trajao kandijski rat (1645—1670).

⁴¹ R. Samardžić, *Borba Dubrovnikana protiv mletačkih pokušaja da unište njegovu nezavisnost u XVII veku, Dubrovačko pomorstvo*, Dubrovnik, 1952, 367—388.

⁴² J. Tadić, *Iz istorije Jevreja . . .*, 22—25.

I pored uspostavljanja splitske skele, jevrejski trgovci su koncem XVI vijeka većinom trgovali preko dubrovačke. U početnoj fazi od 1590. do 1593, tj. od otvaranja do afirmacije Splita, jevrejski trgovci iz Carigrada i dalje trguju preko Dubrovnika: 12. VII 1590. godine, đambeloti Lazara Cuena slati su u Veneciju posredstvom Salamona Oefa.⁴³ Isti posrednik je 6. III 1591. osigurao đambelote Josepha Osciela, carigradskog Jevreja, i proslijedio ih u Ankonu.⁴⁴ Jacob i Moyse Bendanon su u zajednici sa Salamonom Oefom 8. X 1591. ponovo osigurali robu Josepha Usiela, i to dva koluta svile za Ankonu.⁴⁵ I slijedeće, 1592. godine, roba carigradskih Jevreja izvozila se preko Dubrovnika u Italiju: prvog juna, Moise Maestro je osigurao đamelote Jacoba Alfandarija »di Constantinopoli«, a 4. septembra je Salamon Oef to isto učinio i sa đamelotima već spomenutog Josepha Usiela.⁴⁶ Ove godine se spominju i papir, šećer i dva sanduka ostale robe u vrijednosti od 1.900 dukata koju je Abram Tobi, jedrenski Jevrej, slao iz Venecije preko Dubrovnika u Carigrad.⁴⁷ Tih godina spominju se i jevrejski trgovci iz Angore (Ankare) koji su preko dubrovačkih Jevreja obnovili svoju staru vezu sa Italijom. Tako je neka Domina Clara »d Angora« slala đambelote posredstvom Jacoba i Mojsija Bendanona 4. III 1591. u Ankonu,⁴⁸ a 1592. je nekoliko ankarskih Jevreja slalo robu u Italiju preko svojih sunarodnjaka u Dubrovniku. Jacob Bencain Bencaim, Aron Coem i »jedan njihov prijatelj iz Ankare« poslali su 11. IV 1592. đambelote u Veneciju posredstvom Josepha Benmelecha; to su ponovili i 13. maja iste godine, a takođe i 1. jula.⁴⁹ Jacob i Moise Bendanon su 11. V 1592. registrirali osiguranje đambelota koji su bili vlasništvo Abrama i Samuela Abserora iz Ankare.⁵⁰ Zanimljivo je da su svi ankarski Jevreji trgovali gotovo isključivo đambelotima.

Pored carigradskih i ankarskih Jevreja, početkom devedesetih godina spominju se i bitoljski Jevreji, David i Salamon Namias, Samuel Ergas, David i Jacob Tolledano, Juda Franco i Sabetai Sbuli »di Monasterio«.⁵¹ Oni su trgovali kordovanom, raznim vrstama koža (pellami), i to u velikim količinama; tako je 23. VII 1592. godine Sabetai Sbuli izvezao 3.440 komada kordovana u 25 bala za Ankonu za račun Sabetali Jude iz Valone u vrijednosti od 1.700 dukata.⁵² Spominju se i jevrejski trgovci iz Kostura: 20. V 1592, Menachem Coem »di Castoria« poslao je u Ankonu četiri koluta sirove svile posredstvom Moise Maestra.⁵³

U razdoblju od 1590. do 1593, naročito su bili aktivni skopski Jevreji; pojavljuju se izvjesna Madona Biiglia »di Scopie«, David Coem, Joseph Misdrachi, Santo Cavaliero (koji je ranije spominjan kao »hebreo di Bosna«), Moise Biton, Jacob Sasso i Moise di David Navarro.⁵⁴ I oni su pretežno trgovali kordovanom i raznim

⁴³ *Naut. et secur. Not.*, XXV, 129'—130'.

⁴⁴ *Ibid.*, XXVI, 18—19.

⁴⁵ *Ibid.*, XXVII, 96'—98.

⁴⁶ *Ibid.*, XXVIII, 72'—74 i 202—204.

⁴⁷ *Ibid.*, XXVIII, 215—217.

⁴⁸ *Ibid.*, XXVI, 5'—7.

⁴⁹ *Ibid.*, XXVIII, 30—32, 51'—53 i 70'—72'.

⁵⁰ *Ibid.*, XXVIII, 49'—51.

⁵¹ *Ibid.*, XXV, 136—137', 138—139', XXVII, 44—45', XXVIII, 108'—110, 110'—112.

⁵² *Ibid.*, XXVIII, 108'—110.

⁵³ *Ibid.*, XXVIII, 56'—58.

⁵⁴ *Naut. et secur. Not.*, XXV, 159—160', 170'—172', XXVI, 10—11', XXVIII, 34—36, 45'—47, 130—132', 193—194', 204—206.

kožama, naročito volovskim (*cori bovini*). Tokom 1592. godine, ponovno se u većem broju pojavljuju i solunski Jevreji, i to Juda Usiel, Chaim Aroras, Caim Baruch, koji najviše izvoze đambelot, žito (grana), tapete, svilu, ali i papar i srebrni novac.⁵⁵

Takođe su tih godina poslovale i valonska i lješka luka. Tako je 26. VI 1590, Abram Benun po naređenju Davida Dortesa koji je tovario 1.109 koža »di Varnia«, iz Varne u Bugarskoj, osigurao u Lješū čitav tovar na račun Naaman Abramovog Abenuna i Caima Dortasa, a zatim prosljedio cijeli tovar u Ankonu.⁵⁶ U Valoni je Sabetaii Juda slao kordovan u Ankonu; 23. VII 1592, vrijednost tovara dostigla je čak 2.900 dukata, tj. 5.550 kordovana u 41 vreći.⁵⁷

Beogradski Jevreji uključili su se u redovan rad dubrovačke skele tek tih godina. Naime, 1. VI 1592. godine Sabbatai Arahi i Salamon Albala »di Bellogrado« izvoze kordovane u Ankonu preko Salamona Oefa, svog zastupnika u Dubrovniku.⁵⁸ Takođe i Sarajevo dobija na značaju: David i Moise de Aron Coen, »hebrei al presente esistenti in Seraievo de Bossina«, zastupali su trgovačke interese dubrovačkog Jevreja i svog oca, Josepha de Aron Coena.⁵⁹

Za vrijeme tzv. dugog turskog rata (1593—1606), balkanski Jevreji su veoma mnogo povećali izvoz osnovnih artikala svoje trgovine preko Dubrovnika: raznih vrsta koža, naročito kordovana, đambelota i volovskih koža (*cori bovini*), zatim voska (*cera bianca, gialla, cear crocea*), a zauzvrat su uvozili tkanine i srebrni novac mnogo tražen u Turskoj. Njihovi tovari su tako učestali da se stiče dojam kako su potpuno ovladali tranzitnom trgovinom preko dubrovačke skele; to ipak nije tačno, jer se dubrovačka vlastela i pučani takođe bave ovom vrstom posla, s tim što njihov krug nije tako dobro omeđen kao kod balkanskih Jevreja. Ovdje nije moguće citirati svaki podatak o tranzitu robe balkanskih Jevreja, a nije potrebno ni označavati kakvu je vrstu robe svaki od njih izvezio u Ankonu i Veneciju: preko 90% robe otpadalo je na kože, vosak i slične artikle. Iako se iz dokumenata može sigurno zaključiti da su to bili balkanski Jevreji, ipak se za mnoge ne može pobliže označiti gdje su boravili ili trgovali. Zato ćemo najprije navesti one jevrejske trgovce, grupirane po mjestu trgovanja, za koje pozitivno znamo gdje su obitavali. Nakon toga ćemo dati imena i balkanskih Jevreja čije mjesto prebivališta nije pobliže poznato.

Od početka 1593. do 19. VII 1610 (kad se podaci o osiguranjima tovara robe predaju do 1612), trgovali su preko Dubrovnika sa Italijom slijedeći jevrejski trgovci:

iz Soluna (Salonichio) — Isach Saul, Chaim Baruch, Aser Brudo, Isach Almoslino, Joseph Uziel, Isach Abravanel;

iz Carigrada (Constantinopoli) — Jacob Alfandari, Jacob Finci, Malatin Tamar, Josef i Abram Caro, Rubi Calef, Jacob i Samuel Bonsignor (iz Pere), Abram Garglier, Abram

⁵⁵ *Ibid.*, XXVII, 212'—214, 212—214, 221—223, XXVIII, 117'—119.

⁵⁶ *Ibid.*, XXV, 122'124'.

⁵⁷ *Ibid.*, XXVIII, 108'—110 i 110'—112.

⁵⁸ *Ibid.*, XXVIII, 78'—80 i 80'—82.

⁵⁹ *Proc. Canc.*, V, 108—108' (22. VI 1590).

Beructiel, Moise Calderon, Isach Algasi, Aron Isachi, Jachiel Bensippa, Juda Jacob Stanbuli, Abram Algasi, Jacob Uziel, David Cardoso;
 iz Skoplja — Isach Ortas, Salamon Baruchiel, Santo Cavalier, Jacob Caim, Jacob Abuaf, Isach Arari, Josef Lindo, Sabbatai Arachi, Aron Aser, Abram Attoas;
 iz Bitolja (Monasterio) — David Ventura, Istru i Jacob Benvenisti, Sabbatai Ibuli;
 iz Kostura (Castoria) — Isach Cassan, Abram Benvenisti, Caim Coen;
 iz Beograda — Salamon Albala, Jacob di Juda, Sabbatai Araca;
 iz Sarajeva — David Hamis, Jacob Pinto, Moise Cosan, Abram Almoslino, Moise Pardo, Caim Tirado, Moise Cabiglio, Abram Tobi, Isach Principal, Juda i David Abundente, Abram Papo, Josef di Moise Levi;
 iz Sofije — Juda Azubi, Aron Angel;
 iz Valone — Daniel Codutto;
 sa Neretve — Isach Franco;
 iz Ankare — Ambram, Isach i Samuel Abserer;
 iz Lješa (Alessio) — Isach Sasso.

Za period od 1593. do 1610. godine za slijedeće balkanske Jevreje nije označeno odakle potječu:

Simson i Leon Pescaroli, Sabbatai di Natan Levi, Abram Jachia, Isach Aracaper, Nahaman di Abram Abenun, Abram Vital, Isach Menun, Jacob Crispi, Nahaman di Isach Abenun, Jacob Aruti, Baruch di Samuel, Josef Misdrahi, Salamon Levi, Sabbatai Abotai, Samuel Baruch, Isach Penso, Moise Jachia, Jacob, Juda i Isach Bacari, Jacob Zonana, David Benvegliesi, Isach Campeglio, Jermian Araca, Isach di Abram Gratiano, Aruri Salamon, Sabbatai Gentilmazza, Crescas Coem, Juda di Moise Albeda, Isach Elias, Josef Benalrio, Benjamin di Leon, Benjamin i Isach Lias, Israel David, Moise Romano, Abram di Leon, Vidal Matalon, Suri Salamon, Salamon di Jacob Pernica, Abram Baruchiel, Abram i Natan Levi, Daniel Benvegliesi, Ilia Uziel, Samuel Namias, Chivel i Samuel Misdrachi, Abram i Jacob Cassan, Nisim Bensancio, Isach Cordon, Juda Baruchiel, Aser Levi, Isach Salem, Abram Cassan, Israel Levas, Josef Benaltruio, Salamon Salon, Abram Surigian, Moise Machiuro, Salamon Namias, Casan Rubi, Moise Amon, Josef Nataniel, Salamon Tetisa, Abram di Casa, Juda Cabiglio, Abram Lanciano, Moise di Medina, Rubi Yehiel, Sabbatai Galmidi, Moise Saxia, Aron Bar Israel, Jacob i Elisah Hassan, Juda Franco, Caim Zonana, Moise Elias, Josef Claravon, Moise Carmona, Josef Boli, Moise Messalar, Chaim Benalroio, Josef Benatavel, Chaim Pisaro, Juda Rubi, Abram Bisusin, Daniel Perez, Naaman Molho, Juda Provenzal, Josef Granclula, Benjamin Bendasus, Juda Maimon, Israel Natan, Mira Cavallera, Abram i Jacob Namias, Jacob Israel, Baruch Benbaruch, Baruch Almoslino, Moise Jachia, Isach Matalon, David Abeatar, Simon Levi, Salamon Matalon, Samuel Lunel, Jacob Gratiano, Salamon Machiuro, Josua Abravanel, Ruben Eschenezzi, Ellia Abravanel, Jona Ben Josef, Todoros Levi, Abram Coen Nahar, Eliachim Piade, Moise Emmanuel, Levi Ortas, Caim Baro, Benjamin Caldero, Josef Mair, Isach di Aron Cassan, David Bensusem, David Miranda, David Esperiel, Jacob i Samuel Mazza, Israel Carcasoni, Moise Macior, Absalon Almoslino, Abram Pardo, Irmia Araha, Josef di Juda, Moise Calvo, Jacob Castiel, Abram di Isach Vititi, Abram Codutto, Abram Vidal, Juda i Abram Piade, Moise i Jacob Abarbanel, Salamon di Josef Adiges, Jacob Coen Salon, Mair i Abraham Benjamin, Jacob Lumbroso, Jacob Benzamer, Isach Saxia, Isach Castiel, David Crispi, Isach Amon, Sabbatai Coen Bellinfante, Jacob di Salamon Pernica, Josef di Sabbatai Abatabai, Luna Gabiba, Isach i Tobi Perera, Eleazar Levi, Mair Eschenezzi, Josef Bensal, Abram Valentin, Efrain Manuso i Moise Mesular.⁶⁰

Na žalost, podaci o osiguranjima brodskih tovara koje smo koristili kako bismo sastavili navedeni popis nedostaju za period od jula 1610. do avgusta 1612.

⁶⁰ Korištena je sva građa navedena u bilježci 38.

godine. Od 1612. do 1622, tj. u vremenu od Velike zavjere koja je snažno potresla Dubrovnik i pogodila, među ostalima, i njegovu tranzitnu trgovinu, pa do procesa Izaka Ješuruna, izvoz balkanskih Jevreja preko dubrovačke skele nastavlja se nesmanjenim intenzitetom. U toku ovih deset godina bili su aktivni slijedeći Jevreji:

iz Skoplja — Moise i Moise Biton, Isach Arari, Salamon Franco d'Almeda, Josef Biton, Moise Attias, Daniel Franco;

iz Sarajeva — David Gabai;

iz Jedrena — Mordochai Coen;

iz Sofije — Juda, Abraham i Mordochai iPade, Israel Bar Manoah, Jacob i Moise Primo, Salamon Alegen, Josef Emmanuel, Abraham Bar Jacob, Abram Negri, Samuel Benvenisti, Caim Sides, David Baruch, David Salvat;

iz Bitolja — Nahman Sasso;

iz Valone — Salamon Trinche.

Primjećuje se veliko povećanje trgovačke aktivnosti sofijskih Jevreja. Baš tokom druge decenije XVII vijeka, sofijski Jevreji su obimom i vrijednošću svojih poslovnih djelatnosti izbili u prvi red.⁶¹ Isto tako je značajno da solunski, a naročito carigradski Jevreji gube stari značaj.

Osim gore spomenutih Jevreja, preko Dubrovnika su trgovali i mnogi drugi:

iz Sarajeva David i Isach Hamis, Salamon Decagli, Moise i Moise Mesular, Isach Benamias, David Ben Namias, Isach Lindo, David Lanciano, Mordochai Barsalamon, Angel Levi, Caim Lanciano, Raffael Penso, Isach Abravanel, Samuel i Josua Mazza, Jacob di Abraham i Abraham di Isach Gratiano, Jededia Galante, Israel de Leon, Salamon Sasson, Elia Primo, Abraham de Haschia Piade, Aron Esperiel, Moise Cavagliero, Abram Adoroche, Jacob Bar Isach, Josef Reuben, Josef i Juda Abenazar, Aron Saul, Moise Garson, David Pescariel, Juda Naftali, Abram Beniamin, Samuel, Josua i Caim Mayya, Jacob i Daniel Valentin, Jacob Eschenazi, Moise Matalon, Vidal Matalon, Josef Bensiglio, Josef Penso, Jacob Simha, Josef Bendi, Abram Reuben, Samuel Valensia, Moise Mesular, Josua de Ferro, Daniel Baruch, Raffael Samaria, Isach, Samuel i Simon Orison, Isach Tastiel, Beniamin Hatem, Isach Cordon, Isach Piade, Sabbatai i Benveniste di Moise Mazza, Moise Zonana, Reuben Bar Juda, Mattatia Brudo, Isach Armado, Isach Corabon, Elia Gaon, Abram Mugurun, Daniel di Josef Reuben, Juda Baruch, Jacob Lumbruso, David Uziel, David Gialbet, Josef Levi, Benjamin i Samuel Alhalel, Mair Coen Bellinfante, Natal Surbi, Caim Giurado, Jacob i Eliazar de Isach, Moise Besancio, Caim Varon, Elia Mugnon, Moise Bensonana, Israel Levi, Jacob i Zacharia Gratiano, Daniel Codutto, Abram Angel, Josef Bencastiel, Jacob Abarbanel, Hanania Testasaq, Josef Abram, Mordochai Calderon, David Crispin, David Saltiel, Josua Passarel, Isaia Mitrani, David Desforne, Sentab Ben Habib, Jose Pernica, Abram Hani, Abram, Jacob i Moise Yusah, Raffael di Castro, Raffael, Michael i Josef Penso.⁶²

Kao što smo već istakli, proces Izaka Ješuruna nije nagnao sve dubrovačke Jevreje da napuste Dubrovnik; on takođe nije imao nekog većeg ili trajnijeg utjecaja na tranzitnu trgovinu balkanskih Jevreja preko Dubrovnika. Što se taj izvoz smanjio u periodu od 1623. do početka kandijskog rata 1645. godine, to je bilo

⁶¹ J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku . . .*, 215—224.

⁶² *Naut. et secur. Not.*, L—LVI.

zbog konkurencije splitske skele na koju je bila upućena većina jevrejske robe dvadesetih i tridesetih godina XVII stoljeća. Ipak je dubrovačka skela privlačila privlačan broj balkanskih trgovaca, uključujući i veliki broj Jevreja. Kao što smo već spomenuli, oni su trgovali istom onom robom kao i prije, s tom razlikom što su povećali izvoz voska i počeli više izvoziti vunu (*lana fina, di Scoppie, lavata*). Iz Italije su i dalje uvozili tkanine i sve veću količinu srebrnog novca, naročito španske monete od 8 reala (*peche reali da otto*), toliko omiljene na Levantu. Izlišno bi bilo opet navoditi sve jevrejske trgovce, pa ćemo spomenuti najvažnije, one koji tek u ovom periodu trguju preko Dubrovnika, i one za koje znamo odakle potječu:

iz Carigrada — Salamon Abeatar, Mordochai Abeniachar, Isach Algasi, hahan Aron Isac, Jacob Bonsignor;

iz Soluna — Mair Abenzamer, Josef di Juda Uziel, Josef Abuaf, Moise Faion, Abram Job, David i Moise Ben Jachia Zabeno;

iz Sarajeva — David Abenun, Rafael Levi, David Abundante, Caim Almoslino, Jacob Pinto, Josef i David Aroni Coen, Isach Principale, Isach Sehil, Abram Papo-Safet, Abram i Moise Cabillo, Josef Baruch, David Franco d'Almeda, Moise Isurun (Ješurun), David Gabai, Josef Usriel, Isach Pardo, Isach Curiel, Moise Franco, Moise i David Pardo, Isach di Jacob Oef, Isach di Jacob Lucena, Isach i Jacob Campos, Aron Sagaci, Abram Attias, Josef Sepilli, Moise Mordochai Calvo, Aser Zebulon, Simha Berhesen Coen, David Coen Salom, Moise Bar Abram Papo, David Lumbroso, Abram di Josef Namias, Josef Alteras, Moise Jacob Calvo, Moise di Josua Abuaf;

iz Sofije — Jacob di Moise Abenun, Salamon Sarfati, Juda Azubi, Aron Angel, Samuel Israel, Isach Miranda, Mordochai Piade, Josef Adages, Caim Sides, Achiba Bar Manoah, Salamon Bar Mordochai, Job Maestro, Juda di Heschia Piade, Benjamin Rosa, Jacob Emmanuel, Josef di Jacob Benvenisti, Salamon Piade, hahan Samuel Benvenisti, Eliazar Levi, Caim Baruch, Moise i Heschia di Samuel Coen, Moise Rosa, Abram Heschia, Moise Bar Manoah, Caim Primo, Caim di Jacob Bar Moise, Benjamin Natan, Moise Menachem, Josef Emmanuel, Daniel Reuben;

iz Skoplja — David Salamo, Salamon i Isach Barochier, Isach Menachem-Sulan, Jacob Caim, Isach, Ortas, Moise i Moise Bitton;

iz Beograda — Abram Almoslino, David Baruch, Josef Calvo, Abram Calvo, Israel Sepilli, Josua Bar Isach, Jacob i Jona Bar Pinkas Levi;

iz Kostura — Abram Benvenisti;

iz Kjustendila (Bagna) — Abram Coen.⁶³

Odmah je uočljiv veliki broj trgovaca iz Sarajeva i Sofije, kao i pojava većeg broja Jevreja iz Beograda u periodu između 1623. i 1645. godine. Dvadesetih i tridesetih godina XVII vijeka, Sarajevo, Sofija i Beograd predstavljali su tri daleko najveće i najaktivnije jevrejske trgovačke kolonije u unutrašnjosti Balkanskog poluotoka; sa izuzetkom Carigrada i Soluna koji su se u XVII stoljeću pretežno orijentirali na pomorsku trgovinu, sve ostale jevrejske naseobine na Balkanu su mnogo zaostajale i po broju i po važnosti za njima. Uzete u cjelini, ove tri jevrejske čaršije predstavljale su okosnicu cjelokupnog jevrejskog sistema izvozne trgovine preko Dubrovnika i Splita u XVII vijeku.⁶⁴

⁶³ *Naut. et secur. Not.*, LVI—LX; *Naut. et secur. Canc.*, V—VI.

⁶⁴ O beogradskim Jevrejima v. članak B. Hrabaka u *Godišnjaku grada Beograda* XVIII, 1973; o Sofijskim: J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku*, 215—224; S. Mezan, *Les Juifs espagnols en Bulgarie*, Sofija, 1925; I. Sakazov, *Stopansките врзки меѓу Dubrovnik i Blgarsките зemi prez 16 i 17 stol.*, Sofija, 1930; a za sarajevske, J. Tadić, n.d., 202—214; *Spomenica povodom 400-godišnjice dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, 1966; Moric Levi, *Sefardi u Bosni*, drugo izd., Beograd, 1969.

**KVANTITATIVNA ANALIZA OBIMA JEVREJSKOG IZVOZA SA
BALKANA PREKO DUBROVNIKA**

U Dubrovačkom arhivu postoje mnogobrojni dragocjeni podaci o količinama i vrijednosti tovara robe koju su jevrejski trgovci iz raznih balkanskih centara slali preko Dubrovnika u Italiju, većinom u Ankonu i Veneciju. Kvalitet i kvantitet tih podataka, međutim, nije ustaljen za čitav XVI i XVII vijek, nego varira po decenijama i po obilju informacija koje pruža. Sve do devedesetih godina XVI stoljeća, osiguranja jevrejske kao i ostale robe (a ta vrsta podataka je najpogodnija za kvantitativnu analizu) ne donose ni količinu ni vrijednost robe. Prema tome, za period geneze izvoznog trgovačkog sistema od samih početaka do 1590. godine nije nemoguće dati bilo kakvu kvantitativnu analizu.⁶⁵ Od devedesetih godina pa nadalje, kad se sistem oblikovao i ustalio, dokumenta u većini slučajeva (mada ne uvijek) donose i količinu i vrijednost robe. Vrijednost tovara izražena je ili u cjelini (800 kordovana vrijednih [*valutati a*] 600 talira), ili po jedinici mjere (201 bivolja koža [*cori buffalini*] računatih po 6 dukata komad, a 6 *ducati il pezzo*). Iako se ova dva načina upisivanja vrijednosti robe stalno isprepliću po registracijama, ovi podaci nam pomažu da steknemo uvid u raspon cijena osnovnih balkanskih proizvoda, naravno s obzirom na to kako su se one kretale u Dubrovniku. Što je još važnije, moguće je dati neke *aproksimativne cifre* o apsolutnom minimumu obima jevrejskog izvoza. Čitaocu se skreće pažnja da ove cifre *ne predstavljaju* obim cjelokupnog jevrejskog izvoza preko Dubrovnika iz tri razloga: prvo zato što veličina dotične pošiljke robe nije u manjem broju slučajeva količinski izražena; drugo, što niz sporednih artikala koji svi skupa nisu sačinjavali ni 5% cijelog izvoza nisu uzeti u obzir (a često se ne pominje ni njihova vrijednost); treće, postoji opravdana sumnja da jedan dio tovara jevrejske robe nije osiguravan, pa podaci o njemu ne postoje. Stoga ove cifre treba uzeti kao apsolutan minimum, polaznu točku za dalja razmatranja, ali one ipak pomažu da steknemo određen dojam, ma kako aproksimativan i slabo određen, o obimu i vrijednosti izvoznog trgovačkog sistema balkanskih Jevreja.⁶⁶

Za čitavo razdoblje od 1590. do 1645. godine nisu dati kontinuirani podaci o svim važnijim artiklima, već samo o onima koji su zajedno predstavljali 90% jevrejskog izvoza, i to po godinama. U cjelini, dvije vrste robe sačinjavaju gotovo čitav izvoz: koža i vosak.

Analiza tabelarnih pregleda jevrejskog izvoza glavnih artikala u periodu od 1590. do 1645. godine, tj. od početka redovnog i intenzivnog rada sistema pa sve do početka kandijskog rata, jasno pokazuje neke bitne karakteristike jevrejskog trgovanja preko dubrovačke skele. Kao prvo treba naglasiti apsolutni primat koji je među artiklima držao kordovan; na obimu i vrijednosti izvoza kordovana stvarno je i počivala cjelokupna izvozna trgovina balkanskih Jevreja. Iza kordovana, naj-

⁶⁵ Za kvantitativnu analizu neophodan je kontinuiran niz podataka iz godine u godinu na temelju kojih se prave prosjeci, odstranjuju »sezonske« varijacije, određuju ciklusi (cycles) i trendovi. Statističari smatraju kao minimalan neprekinut niz od najmanje 20 do 30 godina.

⁶⁶ Opis serije *Naut. et secur.* na kojoj se temelji ova kvantitativna analiza data je Branislava Tenenti, *Noni ragusei per Venezia nella seconda metà del Cinquecento, Studi veneziani XVI*, Firenze, 1974, 227—241.

veću važnost imao je izvoz volovskih koža (*cori bovini*) koje su najviše stizale sa područja istočnog Balkana (di Dobrugia, di Varna, di Silistria).⁶⁷ Izvoz kordovana i volovskih koža čini konstantu u jevrejskom izvozu i predstavlja kontinuitet koji povezuje prvi period do Ješurunovog procesa sa drugim koji traje do početka kandijskog rata. To se naročito jasno vidi kad se uzme u obzir činjenica da je izvoz đambelota i nekih vrsta koža gotovo potpuno prestao dvadesetih i tridesetih godina XVII vijeka. Artikal koji povezuje obje epohe jeste vosak koji je izvožen u većim količinama samo u prvoj i drugoj deceniji XVII stoljeća. I u prvim i u posljednjim decenijama razdoblja koji ovdje razmatramo, izvoz voska je sačinjavao samo mali dio cjelokupne jevrejske trgovine. Izvoz vune spominje se sve učestalije za vrijeme drugog perioda, tj. dvadesetih i tridesetih godina, ali dokumente na žalost ne daju kvantitativne podatke. Zbog toga ne možemo dati ni približan obim trgovine vunom.

Period od 1590. do 1645. godine može se podijeliti u slijedeće statističke faze: početnu od 1590. do 1593; zatim 1594—1598; 1599—1604; 1605—1610; 1611—1616; 1617—1622; 1623—1628; 1629—1634; 1635—1640; 1641—1645. Osim početne faze od 3 godine i završne od 5, ostale faze su trajale po 6 godina. Osim za prvu i posljednju, na temelju faza su davani šestogodišnji prosjeci.

Tokom 1590-92. godine, jevrejski trgovci sa Balkana izvezli su ukupno 324 bale kordovana i 2.280 komada, zatim 305 svežnjeva đambelota, 1.589 komada volovskih koža i 228 svežnjeva stalih koža (pellami). Prosječno je izvoženo 102 svežnja đambelota, 108 bala i 760 komada kordovana, 530 komada volovskih i 76 svežnjeva ostalih koža. Između 1593. i 1598. izvezeno je 875 svežnjeva đambelota, zatim 924 bale i 55.736 komada kordovana, kao i 1.463 svežnja ostalih i 11.126 komada volovskih koža. Godišnji prosjeci za đambelot su 146 svežnjeva, za kordovan 154 bale i 9.289 komada kordovana, 1.854 komada volovskih i 244 svežnja ostalih koža. Za ostale faze dajemo slijedeće tabelarne pregled:

Jevrejski izvoz glavnih balkanskih artikala u XVII stoljeću (sumarni pregled)

Period/ prosjek	Dambelot (svežnjevi)	Kordovan (bale + komadi)	Volovske kože (komadi)	Ostale kože (svežnjevi)
1599—1604.	390	584 + 110.653	6.825	981
Prosjek:	65	97 + 18.442	1.137	148
1605—1610.	32	299 + 62.917	10.977	331
Prosjek:	5	50 + 10.486	1.829	55
1611—1616.		1.174 + 11.795	10.728	531
Prosjek:		196 + 1.966	1.788	88
1617—1622.		2.301 + 22.836	33.581	1.116
Prosjek:		383 + 3.806	5.597	186
1623—1628.		628	30.986	
Prosjek:		105	5.164	

⁶⁷ I. Sakazov, *Tergovljata na Bigarija s Ankona prez 16 i 17 v. po novi izvori, Izvestija na Istoričesko društvo VIII*, Sofija, 1929, 1—44.

Period/ prosjeak	Dambelot (svežnjevi)	Kordovan (bale + komadi)	Volovske kože (komadi)	Ostale kože (svežnjevi)
1629—1634.		757	21.102	
Prosjeak:		126	3.517	
1635—1640.		55	3.969	
Prosjeak:		9	661	
1640—1645.		156	4.998	
Prosjeak:		31	1.000	

Obim jevrejskog izvoza glavnih balkanskih artikala u periodu 1590—1645.

Period/ ukupno	Dambelot (svežnjevi)	Kordovan (bale + komadi)	Volovske kože (komadi)	Ostale kože (svežnjevi)
1590—1645.	1.602	7.202 + 267.384	135.881	4.872

Osim toga izračunali smo obim izvoza osiguranog voska: on je u periodu od 1613. do 1630. iznosio 1.255 kola.

Treba još jednom upozoriti na to da ove cifre *ne predstavljaju* cjelokupan obim jevrejskog izvoza iz razloga koje smo već naveli. Međutim, one nam ipak daju uvid u veličinu i intenzitet jevrejske trgovine i u cjelini i po fazama. Analizu cijena i vrijednosti izvezenih artikala objavićemo u posebnom radu.

ZAKLJUČAK

Izvoznogovinski sistem balkanskih Jevreja preko Dubrovnika u XVI i XVII stoljeću imao je izuzetnu važnost za naše zemlje, pretežno za Srbiju i Bosnu i Hercegovinu odakle je stizala većina proizvoda, zatim za Dubrovnik, pa za Balkan u cjelini, a u širem smislu i za čitav sredozemni svijet. Taj sistem je, i to ne samo u trgovačkom smislu, povezivao dva dijela jedinstvenog Mediterana. Prelazeći preko teritorijalnih, političkih, vjerskih, socijalnih i kulturnih razlika, prepreka i predrasuda, balkanski Jevreji su svojom trgovinom premostili, približili i donekle ublažili onaj jaz što ga je turski Balkan dijelio od Evrope. Njihova trgovina je omogućila da se proizvodi naših oblasti na Balkanu plasiraju na razvijena evropska tržišta, da se povećanjem stočarske proizvodnje ubrzaju procesi koji su dovodili do promjena u timarsko-spahijskom sistemu i do jačanja robno-novčane privrede koji su naše krajeve postepeno pridizali iz relativne zaostalosti.

Trgovina balkanskih Jevreja značila je za Dubrovnik produžetak blagostanja sve do potresa 1667. i konca kandijskog rata 1670, upravo u vrijeme kad su Dubrovčani gubili ranije stečene pozicije na Balkanu i kad njihova trgovina više nije bila u mogućnosti da zadovolji sve turske i zapadne potrebe.

Balkan je preko jevrejske trgovine ušao u uske veze sa jednim privredno i kulturno daleko razvijenijim svijetom, i kroz te veze su polako i postepeno ali konstantno djelovali oni utjecaji koji su uobličili nove snage. Te su snage kasnije odlučno pridonijele razbijanju turskog feudalnog sistema i vlasti nad našim narodima.

U mediteranskim okvirima, jevrejska trgovina je predstavljala centralnu kariku u velikom lancu koji je spajao Istok i Zapad. Tako je po riječima jednog pronicljivog savremenika, izvozna trgovina balkanskih Jevreja sa Italijom preko Dubrovnika u XVI i XVII stoljeću značila »zlatnu sponu između Istoka i Zapada«. *Tanto operi nullum per ellogium.*

Summary

Prof. Dr. Zdenko ZLATAR

EXPORT TRADE OF BALKAN JEWS VIA DUBROVNIK IN THE 16th AND 17th CENTURIES: SYSTEM ANALYSIS

During the 16th century Mediterranean still remained the center of the world: despite the discovery of America and the everseas route to India via the Cape, the destiny of Europe (and, thus, much of the world) was settled on its shores, islands, seas and peninsulas from the League of Cambrai (1509) and the battle of Pavia (1525) to the siege of Malta (1565) and the naval encounter at Lepanto (1571). And when it seemed that it had finally become a backwater militarily, due to the simultaneous withdrawal of both empires, Spanish and Turkish, from further engagements across its vast spaces, the Mediterranean regained, or rather preserved, its central place in European history by launching its last spiritual and intellectual movement, the Counter Reformation, and its artistic counterpart, the Baroque. Thus, the Mediterranean retained its central place in European affairs well into the 17th century.

In such a Mediterranean world of vast proportions and immense influence great changes were taking place. In the period between 1450 and 1600 roughly most of the countries in this region, especially Italy, Castile and the Ottoman Balkans experienced a sharp demographic rise. By the end of the 16th century the population of the Mediterranean world had increased from circa 35 to about 70 million people, according to Braudel. This vast increase in numbers meant a heightened

demand for basic commodities, especially food and clothing. At the same time, influx of silver from the mines of Potosi in Spanish America into the Mediterranean region, from Spain via Italy to the Ottoman Empire, produced a phenomenal price rise which to most contemporaries assumed the proportions of a revolution. Due to the basic difference in prices between the eastern and the western halves of the Mediterranean a new international division of labor emerged, based on cheap agricultural and pastoral products of the East and the demand for such basic commodities on the part of the rapidly increasing population of the early capitalist West which in turn supplied the Levant with its manufactured products.

Such new economic relations between the East and the West were exploited first and foremost by the Jewish merchants and middlemen of both Italy and the Ottoman Balkans. Having been expelled from Spain (where their population, trade and culture flourished throughout the Middle Ages) the Sephardic Jews settled in large numbers in main Italian trading centers such as Venice and Ancona. On the other hand they were particularly welcomed in the Ottoman Empire where their communities in Constantinople, Salonica, Adrianople, Skopje, Bitolj, Sofia, Belgrade, Sarajevo and Valona prospered throughout the 16th and 17th centuries. A Jewish merchant, thus, became a middleman between the East and the West *par excellence*.

This study is a part of a larger research on the Dubrovnik and Balkan Jews, based on the primary sources from the Dubrovnik Archives, and sponsored in part by the Memorial Foundation for Jewish Culture in New York. This article is concerned with the export trade of the Balkan Jews through the port of Dubrovnik to Italy, mostly Venice and Ancona, in the 16th and 17th centuries. It is divided into three parts: the first deals with the genesis of the export trading system from its very early origins until 1590; the second outlines the structure of the system itself during its apogee between 1590 and 1645; and the third part presents a quantitative analysis of the volume of goods exported by the Balkan Jews via Dubrovnik to Italy between 1590 and 1645.

In the first of these three parts the author describes the gradual evolution of trading relations between Jewish merchants of the various parts of the Mediterranean, from Alexandria in Egypt and Brusa and Ankara in Asia Minor to Venice and Ancona. Such a new network of trading activities naturally favored the Balkan Jews since they found themselves in its geographical center. Jewish merchants from various Balkan places started using Dubrovnik as a transit port during the First War of the Holy League (1537—1540), but it was only during the Second War (1570—1573) that their commercial use of Dubrovnik attained importance. During the subsequent period of the 1570's and '80's a large Jewish community, based on its role as a middleman between the Balkan and Italian Jewish centers, was formed in Dubrovnik. During these years Jewish merchants, especially from Constantinople, Salonica, Skopje and Bitolj developed their exporting

business via the Ragusan port with their cargoes of hides, wax, silk, pepper and saffron.

By 1590 these early trading activities had assumed all the attributes of a system or network. Between 1590 and 1645 a large number of Jewish traders from all over the Balkans, from Sofia, Belgrade, Sarajevo, Skopje, Salonica, Bitolj and Constantinople exported regularly through Dubrovnik. During this period merchants from Sofia, Belgrade and Sarajevo were particularly active. Between 1590 and 1622 Jewish merchants were trying to supplant the Ragusan ones in the interior cities of the Balkans, above all in Sofia and Belgrade, and during the following period between 1622—1645 they were able to do so. By 1640 Sofia numbered 17 000 Jews and the Ragusans complained that both there and in Belgrade their trade was jeopardized by the Jews. Throughout the period 1590—1645 Ragusan Jews were acting as middlemen, agents and legal representatives (procuratores) of the Balkan Jews and their activities were not seriously impaired by the trial of a Ragusan Jew, Isac Iesurun, accused by the Ragusan government of ritual murder in 1622. Late Prof. Tadic's opinion that most of the Ragusan Jews left Dubrovnik in the wake of the trial should be rejected accordingly. Nevertheless, the volume of Jewish exports through Dubrovnik declined in the 1620's and '30's due to not only Jewish resentment of the Ragusan government in the aftermath of Iesurun's trial but more to the competition of the Venetian port of Split, opened as a great entrepôt between the Balkans and Venice at the initiative of Daniel Rodriguez, a Jewish merchant from Mostar. Venetian harassment of Ragusan shipping and Turkish preference for Split due to its closer setting, resulted in the larger volume of Jewish exports being diverted to Split between 1630 and 1645. Such a situation ended and was reversed only by the outbreak of the Candian War.

The final and most original section of this study is made up of a quantitative analysis of the export of main commodities by the Balkan Jews in the period between 1590 and 1645. The volume of trade in different kinds of hides (giambelotti, cori bovini, cordovani, pellami) and wax is given for the following subdivisions: 1590—1592, 1593—1598, 1599—1604, 1605—1610, 1611—1616, 1617—1622, 1623—1628, 1629—1634, 1635—1640 and 1641—1645, and averages are indicated as well. For the total period between 1590 and 1645 the Balkan Jews exported altogether 1,602 bundles of giambelotti (all between 1590 and 1610), 7,202 bales and 267,384 pieces of cordovani, 135,881 pieces of ox hide and 4,872 bundles of other hides (pellami). It should be emphasized that these are only partial, approximate figures due to the nature of archival sources.

In the conclusion the author stresses the importance of the exporting trade of Balkan Jews through the port of Dubrovnik in the 16th and 17th centuries. He points out that this exporting business was beneficial to the economy of the exporting regions (Bulgaria, Serbia, Bosnia and Herzegovina, Macedonia) and to the Ottoman Balkans as a whole, to Dubrovnik (whose age of greatness it partly sustained and largely extended well into the 17th century), and to the Mediter-

anean world in general. It was properly speaking in the context of this Mediterranean world that Jewish trade was called by a contemporary in the 17th century «a golden ring (that has wedded) the East and the West». The Jewish merchants did the wedding.

